

De problematische internationalisering van de Nederlandse jaren zestig

NIEK PAS

The Problematic Internationalization of 1960s Netherlands

The grand narrative of the 1960s is of a worldwide, socio-cultural movement with a reform agenda. The year '1968' plays a central role in the discourse about the 'Sixties worldwide'. This doubles up as a reference to a socio-cultural reality on the one hand and a metaphor for change on the other. The Netherlands also had to face an expanding, self-aware youth culture, rowdy student movements, alternative lifestyles and calls for emancipation. These developments, both historically and historiographically, do not necessarily run parallel with the concept of the Global Sixties. This paper traces the progress of the study of the Netherlands in the 1960s, which was carried out from a national perspective, and examines how the research associated with it relates to the international context mentioned earlier.

Inleiding

In 1986 maakten Dany Cohn-Bendit en de Nederlandse cineast en journalist Steven de Winter 'Nous l'avons tant aimé la révolution'. 'In de ban van de revolutie: omzien naar de jaren '60', zoals de Nederlandse vertaling van deze documentaire en van het bijbehorende boek luidde, is samengesteld uit interviews met een keur aan voormalige activisten uit Nederland, Frankrijk, Duitsland, Italië en de Verenigde Staten. Krachtige beelden, een stevige muzikale omlijsting en indringende uitspraken van hoofdrolspelers uit de 'beweging van de jaren zestig' vormen de ingrediënten. De documentaire suggereert een sterke mate van internationale eenvormigheid en gelijktijdigheid in de sociaal-culturele veranderingen die zich op planetaire schaal voordeden. De hele wereld was *in de ban van de revolutie* – nomen est omen. Deze film is dan ook een schoolvoorbeeld van de monocausale verklaringen (jongerenopstand), manicheïstische interpretaties (progressief versus conservatief) en overwegend teleologische redeneringen (met als hoogtepunt het revolutionaire jaar 1968) die in de loop van de decennia voor die 'roerige jaren zestig' in zwang zijn gekomen en die, blijkens de commemoraties van 1998 en 2008, nog altijd een taai leven leiden. Over deze film valt veel meer te schrijven maar mij gaat het hier om de relatie tussen nationale kaders en internationale context.

'1968' wordt stevast geïdentificeerd met spectaculaire gebeurtenissen in uiteenlopende landen, geassocieerd met globaliseringstendenzen in de jaren zestig en is mettertijd ook geworden tot een metafoor voor protest. De *grand narrative* van het onderzoeksobject 'de jaren zestig' is die van een wereldwijde sociaal-culturele beweging met één hervormingsagenda. Inmiddels ingeburgerde

begrippen als *Global Sixties* en *The Sixties Worldwide* wijzen hier op.

Ook Nederland werd geconfronteerd met expansieve en zelfbewuste jongerenculturen, een rumoerige studentenbeweging, alternatieve levenssferen en een roep om ontvoogding. Vooruitgangdenken, progressiviteit, verandering en vernieuwing, emancipatie en zelfontplooiing behoren eveneens tot de kernthema's van dit decennium. Niet alleen voor de destijds betrokken voor- en tegenstanders in Nederland. Deze zienswijze werd ook destijds al gedeeld door buitenlandse activisten die zich geïnteresseerd toonden in de spectaculairste uitingen van de Nederlandse jaren zestig, zoals Provo, Dolle Mina en, op de rand van de jaren zeventig, Kabouter.¹

Studentendemonstratie op het Rokin tegen het politiegeweld tijdens de Olympische Spelen in Mexico-City. Foto: Ben van Meerendonk/Algemeen Hollands Fotopersbureau, 1968. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

Hoe kan de internationale context worden ingezet bij de bestudering van de Nederlandse, nationale, jaren zestig? Voordat ik deze methodologische vraag beantwoord volgt eerst een overzicht van de stand van zaken in het jaren zestig onderzoek in Nederland en de manier waarop, 'In de ban van de revolutie' gedachtig, geschiedenis en herdenken elkaar hierbij kruisen.

1. Herdenken

Het zal weinigen ontgaan zijn: in 2008 vond de veertigjarige herdenking van 1968 plaats. Rond het onvolprezen 'Jaar dat Alles Anders Werd' zijn

¹ Zie Richard Kempton, *Provo. Amsterdam's Anarchist Revolt* (Brooklyn 2007).

internationaal tientallen congressen georganiseerd, overzichtswerken gepubliceerd en tal van artikelen verschenen.² Een vertrouwd beeld werd voorgeschoteld: studentenoproer in Parijs, een door stakers lamgeslagen Frankrijk, felle protesten in West-Duitsland tegen de oorlog in Vietnam, de moordaanslag op studentenleider Rudi Dutschke. In de Verenigde Staten het demasqué van de oorlog met het Tetoffensief in Zuid-Vietnam en de moorden op Martin Luther King en Robert Kennedy. De Russische inval in Tsjechoslowakije en het einde aan de Praagse lente waren andere bekende gebeurtenissen die werden opgehaald. Hetzelfde geldt voor de Olympische Spelen in Mexico en de onderdrukking van het Mexicaanse studentenprotest. Kortom, 1968 in een notendop. Het zijn de beelden die Cohn-Bendit en De Winter de kijker reeds voorschotelden en die sindsdien eindeloos, voorzien van kleine aanpassingen, worden gerecycled zoals in 1968 van Mark Kurlansky, met als lokkende ondertitel: *Het jaar waarin alles anders werd* (2004).

Ook in Nederland was er veel belangstelling voor deze veertigste verjaardag, meer dan tijdens gelijksoortige herdenkingsjaren voordien. Dit was in zoverre opmerkelijk omdat Nederland niet in het rijtje fameuze revoltes en revoluties van 1968 voorkomt. Het belette debatcentra niet Mei 68 op hun agenda zetten. Het nationale televisie-geschiedenisprogramma 'Andere Tijden' zond een *special* over Mei 1968 uit en sommige kranten, zoals *NRC Handelsblad*, wijdden een serie artikelen aan de herdenking. 1968 werd daarbij beschouwd als een 'tussenjaar' voor Nederland. Oftewel: de Nederlandse geschiedenis week af van het gangbare patroon van oproer en vernieuwing in de jaren zestig. Nederland had zijn *Sonderweg* gevonden. De conclusie in *NRC Handelsblad* luidde:

In Nederland was 1968 eerder een overgang van de korte jaren zestig naar de lange jaren zeventig. De jaren zestig begonnen in 1963 met de verstoorde NAVO-taptoe in Amsterdam, wegens deelname van het dictatoriaal geleide Portugal, en eindigden begin 1969 met het uitroepen van de Karl Marx Universiteit in Tilburg. De jaren zeventig dienden zich in 1969 aan met de Maagdenhuisbezetting en eindigden in 1982 met het aantreden van het kabinet-Lubbers. Anders gezegd: 1968 was in Nederland een uniek jaar tussen de ludieke jaren zestig en de politieke jaren zeventig.³

Op het eerste gezicht een prikkelende gedachte, 1968 als overgangsjaar. Daarmee lijkt de periodiseringskwesitie een nieuwe impuls te hebben gekregen. Naast de lange jaren zestig (1958-1973) kennen we nu dus de korte jaren zestig versus de lange jaren zeventig met 1968 als scharnierpunt. Paradoxalerwijs voegde Nederland zich hiermee in de internationaal gangbare periodisering waarin 1968 een bekend breukpunt is. Maar toch: blijven begin- en eindpunt van de jaren zestig voor Nederland niet arbitrair? Waarom niet 1961 als startpunt kiezen, het jaar van protesten tegen het atoomwapen die niet alleen

² Zie onder meer: Jean-Pierre Rioux, Jean-François Sirinelli, *L'ombre portée de mai 1968* (Parijs 2008); Jean-François Sirinelli, *Mai 68. L'événement janus* (Parijs 2008); Norbert Frei, *1968. Jugendrevolte und globaler Protest* (München 2008).

³ Hubert Smeets, 'Het Nederlandse tussenjaar 68', *NRC Handelsblad* 3 mei 2008, 1 en 3.

in Amsterdam plaatsvonden maar ook in de provincie? Of de door demonstranten verstoorde NAVO-taptoe in Amsterdam, 1963? En waarom wordt als einddatum niet gekozen voor 1980, het kroningsoproer ('geen woning, geen kroning'), als gewelddadig en voorlopig eindpunt van een ontwikkeling, het kraken, die in de jaren zestig begon?

Als er al een episch centrum voor dit tijdvak bestaat voor Nederland dan zou 1966 daar wellicht eerder voor in aanmerking komen. Immers, dat jaar haalde Nederland twee keer de voorpagina's van de wereldpers. In maart werd de huwelijksstoet van kroonprinses Beatrix en Claus von Amsberg verstoord door rookbommen, een gebeurtenis die live te zien was in de Europese huiskamers. En in juni van datzelfde jaar kwam het centrum van Amsterdam in de greep van rellen nadat bouwvakkers de straat optrokken naar aanleiding van een conflict over de uitkering van vakantiegelden. Oproer in Nederland, de wereld keek verbaasd toe, stuurde vervolgens in allerijl reporters en televisieteams naar Amsterdam, en vroeg zich af wat er toch in het anders zo rustige land allemaal aan de hand was.⁴

Opvallend is dat in 2006 geen aandacht werd besteed aan een gedenken of herdenken van die roerige periode, veertig jaar tevoren. In 1991 gebeurde dat overigens wel. Toen kwam *NRC Handelsblad* met een uitgebreide serie over een kwart eeuw 'juni 1966'. Is er in de jaren rond het millennium iets gaan verschuiven in de representatie van de jaren zestig / 1968? In hoeverre de beeldvorming over de jaren zestig is komen te staan voor de jaren zestig als geheel inspireert historici heden ten dage tot analyses van 1968 in termen van *social memory* en *invented tradition*.⁵ De studie van de representatie van 1968 is overigens een relatief nieuw onderzoeksveld binnen de geschiedschrijving van die jaren zestig.

2. Geschiedschrijving

In de historiografie van de Nederlandse jaren zestig onderscheid ik vier fases. De eerste fase omvat de periode 1960 tot medio jaren tachtig. De tweede fase loopt van medio jaren tachtig tot medio jaren negentig, de derde beslaat de late jaren negentig en de eerste jaren van het millennium. Tenslotte is er een vierde fase, in aanloop naar het herdenkingsjaar 2008. Het historisch onderzoek naar 'de jaren zestig' lijkt in toenemende mate te worden gestructureerd door de in omvang en intensiteit toenemende tienjaarlijkse herdenkingen. De viering van 1998 betekende in elk geval een belangrijke impuls voor publicaties en congressen. Een nieuwe generatie onderzoekers werd voor het thema gewonnen. De veertigjarige herdenking van 2008 bevestigde deze tendens: een vloed aan congressen en bijeenkomsten, nieuwe werkgroepen, een nieuwe generatie individuele onderzoekers en een welhaast

⁴ Niek Pas, 'Mei 68, weg met goed-fout perspectief', *Historisch Nieuwsblad* 7:5 (1998) 39-41.

⁵ Jouke Turpijn, 'Eventing Traditions? A Dutch Perspective on Political Cultural Changes Year 1968'. Lezing op congres 'From Memory to History. Year 1968 in USA, Europe and Finland', Helsinki, 25 november 2008; zie tevens het eerder dat jaar gehouden congres 'Memories of 1968: International Perspectives', University of Leeds, 17-18 april 2008.

eindeloze reeks publicaties. Onderzoekers lopen vooruit op de herdenkingsjaren en maken hun onderzoek – en zichzelf – dan zichtbaar.

In de eerste fase (1960-1985) waren historici grotendeels afwezig. Autobiografische werken en getuigenisliteratuur geschreven door gezagsdragers, activisten en voormalig betrokkenen domineerden.⁶ Daarnaast verschenen er journalistieke terugblikken en overzichten, en populariserende publicaties naar aanleiding van tentoonstellingen.⁷ Werk van sociologen, psychologen en politicologen, vanouds meer betrokken bij de actualiteit, vormde in deze periode een vierde genre. Het betrof hier maatschappelijk gerelateerde onderzoeken en rapportages, soms letterlijk heet van de naald. Hoewel het lastig is om al deze werken onder een noemer te brengen kenmerken ze zich toch overwegend door grote belangstelling voor wat opvallend, omstreden en kleurrijk was: de jongeren- en protestcultuur, en deviant gedrag.⁸ Voor een historicus vormen deze autobiografieën en rapportages, die overigens tot op de dag van vandaag verschijnen, interessant bronnenmateriaal.

De tweede fase begon toen vakhistorici zich meer voor ‘de jaren zestig’ gingen interesseren, vanaf medio jaren tachtig. Aanvankelijk maakte dit nieuwe onderzoeksthema gewoon deel uit van de naoorlogse Nederlandse geschiedenis. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het in 1982 verschenen deel 15 van de *Algemene geschiedenis der Nederlanden* over de ‘Nieuwste tijd’. Hierin gaat het onder meer over het economische, maatschappelijk-politieke en socio-culturele leven in de periode 1945-1980.⁹ Vanaf de tweede helft van dit decennium werden echter de contouren zichtbaar van een nader gespecificeerd onderzoeksobject: ‘de jaren zestig’. De congresbundel *Revolutie, Restauratie, Continuïteit. De*

⁶ Een drietal voorbeelden van memoires die in de jaren zeventig en tachtig verschenen: J.J. Abspoel, *Studenten, moordenaars en ander volk* (Ede 1979), een terugblik op 20 jaar rechtspraak door Officier van Justitie Abspoel; de autobiografie van de tot aftreden gedwongen burgemeester van Amsterdam Gijsbert van Hall: *Ervaringen van een Amsterdammer* (Amsterdam 1976) of de terugblik van studentenleider Ton Regtien: *Springtij. Herinneringen aan de jaren zestig* (Houten 1988). In deze categorie past ook fictie zoals *De verwekkers* (Amsterdam 1966), een roman van Peter J. Muller, destijds redacteur van jongerenblad *Hitweek*.

⁷ J.C.J. Lammers, H.K.V. Mulisch (eds.), *Zo is het* (Amsterdam 1964) over het geruchtmakende televisieprogramma ‘Zo is het toevallig ook nog eens een keer’, of H.J.A. Hofland, *Tegels lichten of Ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam 1972); Wim Beeren (ed.), *Actie, werkelijkheid en fictie in de kunst van de jaren '60 in Nederland* (’s-Gravenhage 1979). Catalogus van de tentoonstelling gehouden in Museum Boymans-van Beuningen, van 9 november 1979 t/m 6 januari 1980. Een recenter voorbeeld: Steffen Maas (ed.), *Hitweek 1965-1969* (Breda 2003) uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in De Beyerd te Breda, 25 mei t/m 28 augustus 2003.

⁸ Zie bijvoorbeeld de studie van het Centre d’Étude de la Délinquance Juvénile: A. Racine en Chr. Vassart, *Provos et provotariat. Un an de recherche participante en milieu provo* (Brussel 1968).

⁹ In deze periode verschenen tevens H. van der Wee e.a., *De Lage Landen* (Amsterdam 1979) en E.H. Kossmann, *De Lage Landen, 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam en Brussel 1986).

jaren zestig. *Twintig jaar na dato. Historische Cahiers 'Ubbo Emmius'* uit 1987 getuigde hiervan. De klemtoon lag nog steeds op Nederland en de vaderlandse geschiedenis, maar het debat spitste zich meer toe, bijvoorbeeld op de plaats van de jaren zestig in de naoorlogse periode. De termen 'Revolutie, Restauratie, Continuïteit' uit de titel wijzen hier op. Tegelijkertijd tekenden zich binnen dit nationale kader enkele subthema's af, zoals de plaats van jongeren in de maatschappij. Daarnaast werd de periodisering geïmplementeerd.¹⁰

Het duurde tot 1995 voor de eerste syntheses verschenen. Ze zijn het hoogtepunt van deze tweede fase (1985-1995) in de historiografische ontwikkeling van het onderzoek naar de Dutch Sixties en markeren tegelijkertijd de overgang naar een nieuwe periode. De in de Verenigde Staten geboren historicus met Nederlandse wortels James Kennedy publiceerde *Nieuw Babylon in aanbouw* met als expliciete ondertitel *Nederland in de jaren zestig*.¹¹ Dit proefschrift groeide uit tot de – tot op heden – meest gezaghebbende integrale studie naar de Nederlandse jaren zestig. De verklaringen voor het karakter van de Nederlandse jaren zestig zoekt de auteur grotendeels in de Nederlandse geschiedenis zelf. De snelle omslag (en zachte landing) die Nederland maakte op sociaal-cultureel gebied verklaart Kennedy vanuit de apaiserende houding van elites. De schok die de veranderingen teweeg bracht werd daardoor soepel geabsorbeerd.

De belangrijkste vraag die *Nieuw Babylon in aanbouw* oproept is: in hoeverre hadden de Nederlandse jaren zestig inderdaad een eigen, nationale, signatuur? Wat is de verhouding tussen transnationale processen en nationale verbijzondering? Waar is het buitenland? Kennedy's studie past in de traditie van het bestuderen van de Nederlandse, nationale (politieke) geschiedenis als afzonderlijk verschijnsel. Deze traditie gaat minstens terug tot de negentiende eeuw waarin voor nationale verschijnselen nationale verklaringen werden gezocht. Het buitenland vormde lange tijd de horizon van de binnenlandse politieke ontwikkeling.

Met het herdenkingsjaar 1998 zitten we in de derde fase – de late jaren negentig – in de geschiedschrijving van de Nederlandse jaren zestig. Historici waren nu zover dat ze het nationale kader voorzichtig konden loslaten. Eén van de eersten die hiertoe een poging ondernam was Hans Righart. Aanvankelijk bestudeerde ook hij de jaren zestig vanuit nationaal perspectief. Tegenover Kennedy's elitebenadering en continuïteitsthese legde Righart in *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* de nadruk vooral op discontinuïteit en op de jongeren(cultuur).¹² Deze twee verschillende werken, die beide verschenen in 1995, leidden voor Nederlandse begrippen tot een

¹⁰ Siep Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio* 25 (1984) 8, 6-13; Piet de Rooy, 'Vetkuijfe waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', *BMGN* 101 (1986) 76-94.

¹¹ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam en Meppel 1995).

¹² Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam en Antwerpen 1995).

levendig en intensief debat over het specifieke karakter van die Nederlandse jaren zestig.¹³

Dit debat inspireerde Righart tot een tweede omvattend onderzoek naar de jaren zestig. In 2004 verscheen *De wereldwijde jaren zestig. Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten*. Righart probeerde het nationale kader in een internationaal perspectief te plaatsen en muntte daartoe de begrippen *Postwar History* en *Postwar Histories*.¹⁴ De centrale vraag was hoe transnationale processen van vernieuwing en verandering – die zich op brede schaal overal in het Westen hadden voorgedaan (*History*, enkelvoud) – zich verhielden tot specifieke, nationale contexten (*Histories*, meervoud). Hoewel Righart vertrouwd was met de ‘grote greep’ en comparatief onderzoek, waarvan hij immers in zijn dissertatie over katholieke verzuiling blijk had gegeven, was deze nieuwe metabenadering niet zonder problemen.

In de eerste plaats bleek het moeilijk om een balans te vinden tussen internationale generalisaties en nationale verbijzondering, en om niet teveel ‘sixties sonderwegen’ in te slaan. Een tweede probleem waren de zogeheten ‘bovennationale’ factoren aan de hand waarvan Righart diverse landen met elkaar wilde gaan vergelijken. Hij koos er uiteindelijk vier: het generatie-element (het delen van ervaringen met leeftijdgenoten); de oorlog in Vietnam (het internationale politieke thema dat jarenlang de buitenlandse actualiteit domineerde); popmuziek (een verbindende factor in jongerencultuur) en televisie (het nieuwe, in de jaren vijftig ingevoerde, medium bracht de wereld voortaan in bewegende beelden in de huiskamer). Deze vier factoren gebruikte Righart in zijn onderzoek naar de verhouding tussen buitenlandse invloeden en een eigen, ‘typisch’ Nederlandse versie van de jaren zestig. Voor Nederland vond hij de *moderate version*¹⁵ van toepassing: ‘een gematigde, culturele versie’ van de jaren zestig. Nederland zou, evenals Engeland, vooral een sterke invloed hebben ondergaan van muziek, mode en levensstijlen, kortom: van jongerenculturen. Hiertegenover stonden politiek-ideologische varianten, van toepassing voor West-Duitsland, Italië en Frankrijk – niet toevallig landen met een problematische oorlogsgeschiedenis.

In Righarts benadering ontbrak het echter aan een definitie van cultuur en politiek. Bovendien: waren de jaren zestig niet bij uitstek een periode waarin beide door elkaar liepen, waarin mengvormen ontstonden? Was het uitdragen van een alternatieve levensstijl (*lifestyle*) niet ook en juist een politieke manifestatie? Uit onderzoek is al gebleken hoezeer *underground* en *counter*

¹³ Voor een overzicht van dit debat: ‘De jaren vijftig en zestig’, *De Nieuwste Tijd* 5 december 1995) Themanummer; ‘Bouwen aan Babylon. De jaren zestig in discussie’, *Sociologische Gids* 44:5-6 (1997) Themanummer; J.C.H. Blom, “De jaren vijftig” en “De jaren zestig”?, *BMGN* 112:4 (1997) 517-528.

¹⁴ Hans Righart, ‘De jaren zestig als transnationaal verschijnsel. Groot-Brittannië en Nederland’, *Sociologische Gids* 44:5-6 (1997) 375-388; Hans Righart, ‘De loze kreten van intellectuele werknemers. De Nederlandse studentenbeweging in de jaren zestig in vergelijkend perspectief’, *Utrechtse Historische Cahiers* 19:3 (1998) 67-75.

¹⁵ Hans Righart, ‘Moderate Versions of the “Global Sixties”. A Comparison of Great Britain and The Netherlands’, *Journal of Area Studies* 13 (1998) 82-96.

culture leefstijlen waren met een expliciete politieke betekenis – zij het niet met politiek in klassieke zin.¹⁶ Door zijn vroegtijdig overlijden is Righart met zijn werk gevorderd tot Nederland, Engeland en de Verenigde Staten, aan de hoofdstukken Duitsland en Frankrijk is hij niet meer toegekomen. Hoewel het werk dus niet af is en evenmin conceptueel volledig gerijpt biedt *De wereldwijde jaren zestig* zeker een aantal ingangen voor vervolgstudies naar de jaren zestig in een vergelijkend, landenoverstijgend, perspectief.¹⁷

De vierde en huidige fase, die ik laat samenvallen met de aanloop naar het herdenkingsjaar 2008, is een postmoderne mengvorm van genres en ontwikkelingen. Thema's waar aanvankelijk zijdelings aandacht voor was zoals gender¹⁸, media¹⁹, psychiatrie²⁰ of religie²¹ zijn meer onder de aandacht gekomen. Thematische verbreding blijkt ook uit belangrijke studies zoals *1950. Welvaart in zwart-wit* (2000) van Kees Schuyt en Ed Taverne – waarin onder meer aandacht voor modernisering en Amerikanisering – en het in 2002 verschenen overzicht van de Nederlandse politieke geschiedenis door Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Onder de titel 'Revolutie' analyseert hij de periode 1958-1977 waarmee hij de internationale chronologie van de 'lange jaren zestig' overneemt. Over klassiekere onderwerpen zoals de betekenis van de artistieke avantgarde of de receptie van de Vietnamoorlog

¹⁶ Peter Doggett, *There's a Riot going on. Revolutionaries, Rock Stars and the Rise and Fall of '60s Counter-Culture* (Edinburgh 2007); Jeremy Varon, *Bringing the War Home. The Weather Underground, the Red Army Faction, and Revolutionary Violence in the Sixties and Seventies* (Berkeley 2004).

¹⁷ Hans Righart, *De wereldwijde jaren zestig. Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten*, Paul Luyckx en Niek Pas (eds.) (Utrecht 2004).

¹⁸ Anneke Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum 1998); Anneke Ribberink, 'De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf', *Nieuwste Tijd. Kwartaalschrift voor eigentijdse geschiedenis* 1 (oktober 2001) 21-38; 15-35; Saskia Poldervaart, 'Van persoonlijke politiek naar institutionalisering. Socialistisch feminisme in Nederland, 1970-1989', in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa (eds.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006) 87-108; Marja Vuijsje, *Joke Smit. Biografie van een feministe* (Amsterdam 2008).

¹⁹ Niek Pas, 'Brandpunt Vietnam. Verslaggeving door de KRO televisie, 1966-1969', in: John Kleinen e.a. (eds.), *Leeuw en draak. Vier eeuwen Nederland en Vietnam* (Amsterdam 2007) 173-193; Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004); *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* (2005) Themanummer 50 jaar tv-journaal, 2.

²⁰ Gemma Blok, *Baas in eigen brein. 'Antipsychiatrie' in Nederland 1965-1985* (Amsterdam 2004); Evelien Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Demmendal en de jaren zestig* (Amsterdam 1999).

²¹ P.E.M. Meijers, *Blanke broeders, zwarte vreemden. De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de apartheid in Zuid-Afrika 1948-1972* (Hilversum 2008); *Transparant. Tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici* 4 (december 2002) special 'Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990'; Paul M. Zulehner, *Het Pastoraal Concilie in Nederland (1965-1970). Een mislukt experiment?* (Nijmegen 1997).

verschenen doorwrochte, nieuwe, studies waarin vooral het *grass roots* perspectief domineert.²²

Daarnaast hebben de jaren zestig meer reliëf gekregen door nieuw onderzoek naar de jaren vijftig²³ en zeventig – vooral dit laatste tijdvak is vanwege zijn radicalisme en terrorisme momenteel nogal populair.²⁴ Gevoegd bij de niet aflatende stroom (auto)biografieën, persoonlijk gekleurde werken, terugblikken, tentoonstellingscatalogi en nieuw ontsloten bronnen (zoals de collectie van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid) is het derhalve misschien weer tijd voor een overzichtswerk over die Nederlandse jaren zestig. Opvallend, tenslotte, is het feit dat veel van de recente studies Nederland meer dan voorheen proberen te plaatsen in een internationale context.

3. Nationale kaders versus internationale context

De historiografische ontwikkelingen en de fasering die hierboven voor Nederland zijn geschetst gelden in grote lijnen ook voor het buitenland: tot de jaren tachtig domineerden activisten, journalisten en sociologen, daarna traden in steeds grotere getalen ook historici op de voorgrond. Naast hun onderzoek en publicaties bestaat er nog steeds een grote stroom gelegenheidspublicaties. Evenals in Nederland bestaat er in het buitenland een hernieuwde interesse voor de relatie tussen politiek en cultuur, en kruisen in toenemende mate *history* en *memory* elkaar. Sinds enkele jaren groeit ook de aandacht voor de interactie tussen het transnationale perspectief en het nationale kader.²⁵ Vanuit het klassieke landenperspectief (Verenigde Staten, Engeland, Frankrijk en Duitsland) ontvouwt zich langzaam een bredere blik. Voor Europa geldt dat er steeds meer belangstelling komt voor de zuidelijke landen: Spanje, Portugal en Griekenland. Daarnaast komt het onderzoek in de landen van het voormalige Oostblok op gang. Ook buiten Noord-Amerika en Europa wint het

²² Voor de avant-garde: Marcel Hummelink, *Après nous la liberté. Constant en de artistieke avant-garde in de jaren 1946-1960* (Amsterdam 2002) en voor de perceptie van de Vietnamoorlog: Rimko van der Maar, *Welterusten, mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Amsterdam 2007).

²³ Paul Luykx en Pim Slot (eds.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997); Joshua Livestro, *De adem van grootheid. Nederland in de jaren vijftig* (Amsterdam 2006); Niek Pas, *Aan de wieg van het nieuwe Nederland. Nederland en de Algerijnse oorlog 1954-1962* (Amsterdam 2008).

²⁴ Jacco Pekelder, *Sympathie voor de RAF. De Rote Armee Fraktion in Nederland 1970-1980* (Amsterdam 2007); Antoine Verbij, *Tien Rode Jaren. Links Radicalisme in Nederland 1970-1980* (Amsterdam 2005); Paul Moussault en Jan Lust, *Rood Verzetsfront. Aanzetten tot stadsguerrilla in Nederland* (Breda 2009).

²⁵ Enkele recente titels: Martin Klimke en Joachim Scharloth (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism 1956-1977* (Basingstoke 2008); Gerard de Groot, *The Sixties Unplugged. A Kaleidoscopic History of a Disorderly Decade* (Cambridge, MA 2008); Gerd-Rainer Horn, *The Spirit of '68. Rebellion in Western Europe and North America 1956-1976* (Oxford 2007); 'The International 1968', *American Historical Review* 114:1 (februari 2009) 42-136 (deel 1); 114:2 (april 2009) 329-405 (deel 2).

onderzoek naar de Sixties terrein: in Azië (Vietnam, maar ook Japan) en in Latijns-Amerika. Er is aandacht voor de rol van de Derde Wereld in de ideologie (inspiratiebron van Nieuw Links) en van immigranten in de Europese protestbeweging.²⁶ De internationale gerichtheid blijkt ook uit het feit dat de Nederlandse jaren zestig steeds vaker opduiken in overzichten en studies die zich voorheen exclusief op Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitsland en soms ook Italië richtten. Hoewel er over België een aantal overzichtswerken voorhanden zijn komt het land in (internationale) overzichtswerken nauwelijks aan bod en staat het historisch onderzoek naar de jaren zestig er eigenlijk nog in de kinderschoenen.²⁷ Nederland staat er wat dat betreft dus iets beter voor.

Anders dan in Nederland is er in onder meer Engeland, Frankrijk en Duitsland én eerder (vanaf de jaren negentig), én vooral ook stelselmatiger (in de vorm van onderzoeksgroepen en -projecten) aandacht gekomen voor de wijze waarop internationale of transnationale processen en nationale verbijzondering zich tot elkaar verhouden. Leveren buitenlandse historici methodologische inzichten voor de bestudering van de (Nederlandse) nationale jaren zestig in internationale context? En waar liggen de problemen?

In de afgelopen jaren is op verschillende manieren geprobeerd om dwingende geografische en chronologische kaders open te breken en een internationaal perspectief te hanteren. In de jaren negentig onderzocht een Franse werkgroep vanuit het Institut d'Histoire du Temps Présent (IHTP) de ontwikkelingen tijdens de jaren zestig in diverse landen. De onderzoekers constateerden enerzijds dat er politieke, sociale en culturele diversiteit was maar waren anderzijds heel duidelijk op zoek, 'derrière cette multiplicité', naar een welhaast cartesisaanse 'unité de temps, unité d'espace et une certaine unité de l'esprit ou de la culture '68'. Daartoe lanceerden ze het concept *les années 68*. Eenheid en verscheidenheid kwamen ogenschijnlijk prachtig bijeen in dit begrip 'de jaren 1968' maar voor de onderzoekers lag die meervoudige eenheid uiteindelijk toch vanzelfsprekend in het epicentrum van het roerige decennium: Parijs.²⁸ Het IHTP-onderzoek toonde hoe moeilijk het is het nationale in een groter perspectief te plaatsen, laat staan: los te laten.

Een ander probleem in het onderzoek naar nationale verbijzondering en internationale context is het streven naar encyclopedische, alomvattende kennis (encyclopédisme). Er worden minutieus vignettes en gebeurtenissen verzameld van diverse landen maar er volgt geen confrontatie. Een voorbeeld van een dergelijke encyclopedisch project is *68, une histoire collective* (2008) van Michelle Zancarini-Fournel en Philippe Artières. Hun analyses blijven hangen

²⁶ Kristin Ross, *May '68 and Its Afterlives* (Chicago 2002).

²⁷ Rik Hemmerijckx, 'In de geest van Mei 68. Arbeidersprotest en radicaal militantisme in België', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 18 (2007) 163-182. Klassieke studies in dit verband onder meer van: Louis Vos, Mark Derez en Ingrid Depraetere, *Studentenprotest in de jaren zestig. De stoute jaren* (Tielt 1988); Staf Hellemans en Marc Dhooghe, *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'. Nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995* (Leuven en Apeldoorn 1995) en monografieën zoals die van Marie Denis en Suzanne van Rokegem, *Le féminisme est dans la rue (Belgique 1970-1975)* (Brussel 1992).

²⁸ Geneviève Dreyfus-Armand e.a., *Les Années 68. Le Temps de la Contestation* (Brussel 2000).

op het niveau van bewegingen die zich binnen diverse nationale kaders afspeelden. Uiteindelijk wordt het Franse, nationale, kader nergens echt ter discussie gesteld. Mai 68 blijft een soortement *roi soleil*, centrum van het universum. Hetzelfde geldt voor *La France des années 1968*. Kenmerkend voor dit eveneens in 2008 verschenen werk van Antoine Artous, Didier Epszajn en Patrick Silberstein is het onderscheid tussen 'France' en 'reste du monde'. Bovendien verbergt deze internationale geschiedenis nog een andere, politiek-ideologische, agenda: de samenstellers behoren tot een van de trotskistische stromingen die Frankrijk rijk is. Voor hen is Mai 68 meer dan alleen geschiedenis, en daarmee is een derde probleem aangeduid.

Vruchtbaarder lijkt de aanpak van historici die transnationale factoren onderscheiden en die vervolgens proberen om deze factoren per land of geval te analyseren. Hierbij worden macro- en meso-perspectieven met elkaar geconfronteerd. Bekend is de benadering van de Britse historicus Arthur Marwick in *The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c.1958-c.1974* (1998). Hij combineerde sociaal-economische, culturele en politieke ontwikkelingen in verschillende landen met elkaar. Ondanks zijn nogal klassieke keuze voor de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Italië en Frankrijk en zijn descriptieve aanpak leverde dit één van de eerste overzichtswerken op waarin het transnationale karakter van de jaren zestig centraal stond. Marwick ontvouwde bovendien een gematigde blik op de maatschappelijke verhoudingen die in veel studies overwegend vanuit een manicheïstisch perspectief werden beschouwd zoals de oppositie jongeren (tegencultuur)-ouderen (gezagsdragers).

Demografische of economische factoren hebben op zichzelf volgens Marwick onvoldoende verklarende kracht. De dynamiek van het Sixties-decennium moet volgens hem vooral verklaard worden uit het samenkomen en op elkaar inwerken van verschillende aspecten: economische boom én nieuwe ideeën over mensenrechten én technologische innovatie én de opkomst van rock'n'roll én de Vietnamoorlog. Op zich is een dergelijk verklaringsmodel in de geschiedschrijving niet opzienbarend, maar voor de geschiedenis van de jaren zestig was deze integrale benadering nieuw. Marwick hekelt dialectiek en wat hij de 'Great Marxian Fallacy' noemt en onderzoekt juist de interactie tussen jongeren, countercultuur en de hegemone – burgerlijke – cultuur. Meer dan oppositie en strijd alleen kenmerkten de jaren zestig zich door 'measured judgement' van de zijde van de autoriteiten en een golf van 'entrepreneurialism' aan de kant van jongere generaties. Marwick kon rekenen op de kritiek van de *Soixantehuitards* en hun epigonen die eind jaren negentig in het onderzoek en het publieke debat nog luid en duidelijk van zich lieten horen. Zijn liberale visie paste niet in hun geïdealiseerde beeld van dit tijdperk.

Inmiddels zijn ook andere benaderingen ontwikkeld. De Duitse politoloog en historicus Wolfgang Kraushaar probeerde in *1968 als Mythos, Chiffre und Zäsur* (Hamburg 2000) aan de hand van typeringe als 'bewusstsein von der Internationalität' en 'transatlantische Protestkultur' greep te krijgen op het decennium. Voor Kraushaar zijn dit belangrijke factoren in de internationale synchronisatie van het studentenprotest. Hij ziet de Vietnamoorlog en het grensoverschrijdende protest ertegen als katalysator. Helaas onderzocht hij

alleen Duitsland en de Verenigde Staten waardoor een begrip als ‘transatlantische Protestkultur’ te weinig uit de verf komt.

Het werk van Timothy S. Brown is meer doorwrocht. In zijn studie naar de jaren zestig in West- en Oost-Duitsland onderscheidt hij factoren zoals antiautoritair denken, beatmuziek en nieuwe vormen van gemeenschapsdenken. Deze factoren deden zich weliswaar op brede schaal voor in beide landen maar werkten in de BRD anders uit dan in de DDR. Bepalend daarvoor zijn volgens Brown elementen zoals de nationale politieke cultuur, geweldstradities en de mate van toegankelijkheid van de publieke sfeer. Hij neemt in zijn analyse expliciet afstand van de natiestaat als primair interpretatiekader:

... the nation-state cannot function as our primary frame of reference, not only because of the importance of transnational influences in shaping local events, but because of how intimately "1968" was linked to the creation of globalizing imagined communities that cut across national boundaries.²⁹

In vergelijking met Marwick en Kraushaar benadert Brown de Sixties veel meer zowel vanuit een meta- als vanuit een lokaal perspectief. Hij vraagt zich af welke de veronderstelde transnationale krachten zijn en op welke wijze die hebben doorgewerkt. Naast transmissie kijkt Brown ook naar het proces van receptie: welke elementen werden daadwerkelijk opgepikt en – eventueel – aangepast aan de eigen situatie? Hij voegt bovendien een tweede invalshoek toe: het perspectief van onderaf: Hoe zagen de lokale actoren zichzelf in die internationale context? Browns benadering bestaat er dus uit het lokale perspectief te relateren aan globale ontwikkelingen en, andersom, de doorwerking van globale factoren lokaal te onderzoeken. Conceptueel probeert hij dit door steeds twee begrippen te koppelen: ‘big 1968’, zoals de internationale jeugdcultuur, en ‘small 1968’, de manier waarop deze internationale jeugdcultuur doorwerkt in de afzonderlijke nationale staten. Hier lijkt zijn benadering op het onderscheid dat Hans Righart eind jaren negentig voorstelde tussen *post war history* en *post war histories*.

Aan zogenoeten ‘transnationale factoren’ is inmiddels dus geen gebrek in het onderzoek naar de Sixties. Kraushaar wees op de Vietnamoorlog, Marwicks op de economische boom, mensenrechten, technologische innovatie en rock’n’roll, Righart op de babyboomgeneratie en de media. Brown vroeg aandacht voor het belang van de import van radicale tradities (situationisme) en protest repertoires (afkomstig uit de Amerikaanse burgerrechtenbeweging), het functioneren van diaspora gemeenschappen (met name uit de Derde Wereld), de verbreiding van culturele producten zoals film en boeken. En dan zijn daar nog ingrijpende gebeurtenissen zoals de Praagse Lente of Mai 68 en de invloed van de verderweg gelegen regimes in Cuba en China. Maar het blijft dus lastig om deze globale elementen vervolgens mee te nemen naar de nationale ruimtes.

Brown wees op het belang van *bottom up* benaderingen en recent onderzoek bevestigt deze trend. Het gaat hierbij niet alleen om factoren (Vietnam,

²⁹ Timothy S. Brown, "1968" East and West. Divided Germany as a Case Study in Transnational History', *American Historical Review* 114:1 (February 2009) 69-96 aldaar 69.

babyboom, beatmuziek) maar ook en vooral om actoren. Een goed voorbeeld van dergelijk onderzoek is het werk van Richard Jobs. Hij onderzocht transnationaal reisgedrag van jongeren binnen Europa in de jaren zestig. Tijdens deze *grand tour* deden nationale kaders er eigenlijk niet meer toe. Jongeren spoorden en lifften van stad naar stad, zij deden Parijs, Amsterdam, Londen, Berlijn, Frankfurt am Main, Milaan en Praag aan. Informele contacten, ontmoetingen, samenwerking over de grenzen heen (hulp aan Vietnam deserteurs) en ook deelname aan demonstraties en debatten legden mede de basis voor 'alternatieve gemeenschappen' die de bestaande conventies en normen bekritiseerden. Dergelijke internationale ervaringen, contacten en uitwisselingen, gesitueerd binnen het grotere verband van een expanderende jeugdcultuur, droegen bij aan een 'gepolitiseerde Europese identiteit'.³⁰ Het gedrag van deze jongeren was dus letterlijk grensoverschrijdend.

In mei 1968 trokken jongeren uit verschillende landen – inclusief Nederland – naar Parijs, net zoals bij eerdere revolutionaire momenten, eind 18e eeuw en in 1848. En nadat de 'Parijse revolte' medio juni was weggeëbd werd Praag de zomerhit van het jaar. In de beleving van deze jongeren deden nationale grenzen er niet toe; de grenzen tussen de generaties des te meer. Volgens Jobs gaf deze vorm van ontluikende Europese integratie het activistisch discours mede gestalte. In de debatten rond uitwijzingen van studenten werden nationaliteit en natiestaat ter discussie gesteld. Exemplarisch in dit verband is het rumoer rond Daniel Cohn Bendit. De Frans-Duitse studentenleider werd door de Franse overheid in mei 1968 het land uitgezet – dat zou circa duizend andere buitenlandse jongeren overigens ook overkomen. De Belgische overheden weigerden Cohn Bendit toegang te verlenen tot Brussel waarna hij via Berlijn naar Amsterdam reisde. Hier sprak hij op 23 mei 1968 een enthousiast publiek toe. Jobs inspirerende onderzoek en benadering laat de vraag open in welke mate de soevereiniteit van de natiestaat nu werkelijk werd ondermijnd door deze gemeenschappelijke beleving van een grensloos gevoel onder jongeren dat tegelijkertijd een pleidooi werd voor een democratischer en opener (Europese) samenleving.

³⁰ Richard Ivan Jobs, 'Youth Movements. Travel, Protest, and Europe in 1968', *American Historical Review* 114:2 (April 2009) 376-405.

De Frans-Duitse studentenleider Daniel Marc Cohn-Bendit werd in 1968 Frankrijk uitgezet waarna hij via Berlijn naar Amsterdam reisde. Hier spreekt hij tijdens een meeting in Amsterdam (22 mei 1968). Bron: Collectie Spaarnerstad Photo/NA/Anefo/de Nijs.

Een tweede voorbeeld van deze benadering van onderaf gericht op actoren is het werk van de Europese onderzoeksgroep 'Around 1968: Activism, Networks, Trajectories' onder leiding van historici Robert Gildea (Oxford) en Anette Warring (Roskilde).³¹ Dit project steunt vooral op *oral history* en netwerktheorieën. Zuid- en Oost-Europa worden nadrukkelijker in de analyses betrokken, al is dat niet gemakkelijk door het gebrek aan bronnen en de achterstand van de contemporaine geschiedschrijving in met name veel voormalige Oostbloklanden. Het fragmentarische beeld dat voorlopig uit het onderzoek opdoemt toont dat er, evenals in het Westen, ook achter het IJzeren Gordijn vele varianten mogelijk bleken van 'the global Sixties'. Wat deze landen en samenlevingen met elkaar verbond was een vorm van communistische dictatuur maar voor het overige zijn er vooral veel verschillen. Het Hongaarse verhaal is anders dan het Tjecho-slowaakse, Roemeense en Poolse verhaal. Joegoslavië neemt weer een andere positie in. Hetzelfde geldt voor Portugal, Spanje en Griekenland. Deze drie mediterrane landen kenmerkten zich door het stempel van autoritaire militaire regimes (Salazar, Franco, het kolonelsbewind) en waren vrij gesloten voor de buitenwereld. Maar daar houdt

³¹ Analoog Robert Gildea, Olivier Wieviorka en Anette Warring (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe* (Oxford 2006). Ook in deze publicatie is een transnationaal perspectief als uitgangspunt genomen en werd Oost-Europa steviger geanalyseerd dan tot dan toe in vergelijking met de West-Europese landen was gebeurd.

elke overeenkomst op.

Het blijft lastig om een adequate analyse te maken van de verhouding nationaal-internationaal. Het perspectief van onderop, de analyse op micro-niveau van netwerken van activisten en trajecten van individuen, is alleen met veel moeite te koppelen aan een meso of metaniveau: de vergelijking van de verschillende nationale kaders ten opzichte van elkaar.

Conclusie

Dit artikel ging over de vraag naar de relatie tussen nationale kaders en transnationale context met betrekking tot de Nederlandse beweging van de jaren zestig. Wat wordt opgepakt uit het grote buitenland en op welke manier 'vertaald' of 'herijkt' naar het eigen kleine binnenland? En op welke manier kunnen we deze processen het beste analyseren? Misschien biedt de aanpak die Jaap Kooijman volgde in *Fabricating the Absolute Fake. America in Contemporary Pop Culture* (2008) een aanknopingspunt. Volgens Kooijman is de invloed van de Amerikaanse populaire cultuur in Nederland niet zozeer te begrijpen als het klakkeloos toe-eigenen of als een agressieve overname van buitenaf ('cocacolonisatie'). Integendeel, het gaat volgens hem om uiterst ingewikkelde processen van vermenging en hybridisering. Deze processen leidden tot nieuwe vormen van betekenisgeving met zowel Nederlandse als Amerikaanse componenten. Volkszanger Lee Towers is daarvan een goed voorbeeld. Kooijmans onderzoek gaat over hedendaagse populaire cultuur. Maar zijn aanpak en analyse kunnen ook op de jaren zestig worden toegepast: op politiek (expressieve politiek, politieke cultuur) en tegenbewegingen (*counterculture*, *underground*). Aantrekkelijk aan zijn model is dat het meer ruimte biedt dan het klassieke binaire 'acceptatie/afwijzing' alleen.

De in dit artikel geschetste ontwikkeling van het onderzoek naar de nationale bewegingen van de jaren zestig in hun internationale context biedt veel ingangen maar laat ook nog veel vragen onbeantwoord. Dit geldt zeker voor de methodologische vraag hoe het nationale kader en de transnationale/internationale context op elkaar kunnen worden afgestemd. Duidelijk is in elk geval dat deze context, reëel en imaginair, inmiddels een onmisbare factor is in de bestudering van de nationale, Nederlandse, jaren zestig.

Niek Pas (1970), historicus, als universitair docent verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Onderzoeksgebied: Franse contemporaine geschiedenis. Recente publicaties: *Aan de wieg van het nieuwe Nederland. Nederland en de Algerijnse oorlog (1954-1962)* (Amsterdam 2008); 'Les Pays-Bas et les années 66', in: Philippe Artières en Michelle Zancarini-Fournel (eds.), *1968 une histoire collective (1962-1981)* (Parijs 2008) 106-110; 'Een alliantie van pen en zwaard. De Franse politicus en het genre van de politieke biografie', *Biografie Bulletin* 18:1 (voorjaar 2008) 39-52. Email: n.g.pas@uva.nl.

ALGEMEEN

Grijzenhout, F. (ed.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Nederlandse begripsgeschiedenis 5; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007, 330 blz., €37,50, ISBN 978 90 5356 912 2).

Er is iets in de erfgoedgedachte dat mij niet bevalt. Is het misschien het statische karakter van erfgoed, een nalatenschap die ongeschonden aan de volgende generatie moet worden doorgegeven? Ligt het aan de nadruk op behoud en bescherming, waardoor erfgoed botst met de dynamiek van de geschiedschrijving, die vaak schept wat er eerder niet was? Of is het alleen het onbegrensde van het begrip, nu niet alleen erfgoed heet wat bewust is nagelaten, maar ook wat toevallig en gedachteloos is achtergelaten, en niet alleen materiële resten, maar ook immateriële zaken alsmede zeden en gewoonten tot het erfgoed gerekend worden? Alle reden dus voor een grondige bezinning op de betekenis en de geschiedenis van het begrip erfgoed.

De onder redactie van Frans Grijzenhout, hoogleraar cultureel erfgoed, restauratie en conservering aan de Universiteit van Amsterdam, tot stand gekomen bundel *Erfgoed* biedt alle mogelijkheden voor zo'n kritische bezinning. Behalve Grijzenhouts informatieve inleiding bestaat de bundel uit elf goed doordachte opstellen over allerlei aspecten van het begrip 'erfgoed': de oorspronkelijke juridische betekenis, het religieuze erfgoed, de voorvaderlijke en de vaderlandse oudheden of *antiquitates*, de archieven, de bouwkunst, het stedenschoon en de natuurmonumenten, de biografische verzamelwerken, het literaire en het archeologische erfgoed en ten slotte de weerstand tegen en het bewust vernielen van erfgoed. Hoewel regelmatig de vergelijking met het buitenland wordt getrokken – waar verwante, maar niet identieke termen als 'patrimoine' en 'heritage' in zwang raakten – is de bundel sterk toegesneden op de ontwikkeling in het denken over erfgoed in Nederland. Duidelijk is dat de term betrekkelijk recent de ruime betekenis heeft gekregen die we er tegenwoordig aan hechten, zeker als het om de term 'cultureel erfgoed' gaat, die pas opdook in 1975. Maar de zaak die ermee wordt aangeduid bestaat al veel langer en al in de vroegmoderne tijd waren oudheidkundigen bezig voor het nageslacht te bewaren wat wij tegenwoordig erfgoed noemen. De bundel is dan ook eerder een geschiedenis van het fenomeen dan van het begrip 'erfgoed', wat bij begripsgeschiedenis vaker voorkomt.

Alle artikelen in de bundel staan op heel behoorlijk niveau. Slechts af en toe miste ik iets of had ik meer willen weten. Jammer is dat in het artikel van E.O.G. Haitzma Mulier, 'Erflaters: levensbeschrijvingen van voorbeeldige Nederlanders', nog wel iets over het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (1911-1937) is gezegd, maar niet over zijn opvolger, het *Biografisch Woordenboek van Nederland* (begonnen in 1979 en recentelijk afgesloten, althans op papier), waarin heel andere selectiecriteria zijn gehanteerd dan in het oude *NNBW*. Verder had in het artikel van Lisa Kuitert over het literaire erfgoed ook wel wat meer gezegd mogen worden over de wisselingen in de reputatie van bepaalde dichters en schrijvers, bijvoorbeeld over Jacob van